

אימא לי איזי, ואמרי לה כדי

במאמר זה נדון בשתי מלים תלמודיות, אשר משמען המדויק אינו מובן כל צורכו לכל הלומדים. המשותף לשתי מלים אלה הוא שיש המפרשים אותם כשמו של אדם או ככינויו*.

איזי

מקובל להתייחס לתיבה 'איזי' כאל כינוי חיבה. ניתן למצוא אותה בלשונם של חכמי ישראל בדורות האחרונים, למשל: "לכבוד מעלת איזי וחביבי"¹; "חביבים עלי דברי דודי איזי וחביבי"²; והיא משמשת בלשונם כמלה נרדפת לכינויים: חביבי, אהובי, רעי ויקירי. מקורה בארמית של התלמוד הבבלי³, בו מופיעה המלה "איזי"⁴ (ולפעמים בשינויים קלים: "איזו"⁵ או "זי"⁶) למעלה מעשר פעמים. בכל הופעותיה

* המאמר מוקדש לזכר הקדושים, הי"ד, שנרצחו בישיבת מרכז הרב בר"ח אדר התשס"ח (ובחס שלוש מתלמידיו): שגב פניאל אביחיל, יונתן יצחק אלדר, אברהם דוד מוזס, יונדב חיים הירשפלד, נריה כהן, יוחאי ליפשיץ, דודון מחרסת, ורועי אהרן רוט, זכר כולם לברכה. באיתור מקורות למאמר זה נעזרתי בפרויקט חש"ת של אוני' בר אילן, במאגר הממוחשב "אוצר החכמה", ובידידי המתכתבים בדוא"ל.

1 מתוך שר"ת ישמח לבב ולקט תשובות סימן ו' לר' ישועה שמעון חיים (ישמ"ח) עובדיה (צפרו [מרוקו] תרל"ב-תשי"ב).

2 מתוך שר"ת משפטי עוזיאל (וכך א יו"ד סימן ג) לראשל"צ הרב בן ציון מאיר חי עוזיאל (ירושלים תר"מ-תשי"ב).

3 היא לא נמצאת בארמית המקראית או בניבים ארמיים אחרים (ראה להלן הערה 15 והערה 19).

4 כך מנוקדת המלה ב"מילון ארמי עברי לתלמוד הבבלי" מאת הרב פרופ' ע"צ מלמד (ירושלים תשנ"ב, עמ' 24) שניקודו מבוסס בד"כ על מסורת הלשון של חכמי עדות המזרח (שם, עמ' יג), וכך היא מסורת יהודי תימן (תלמוד בבלי מנוקד על פי מסורת יהודי תימן, ירושלים, תש"ס, מאת ר"י עמר). והשווה לניקוד של רי"ן אפשטיין, להלן הערה 15.

5 כגון: בבא מציעא ע, א; סנהדרין ל, ב (עי' הנהגות היעב"ץ שם). לא מן הנמנע שבעטנים של מעתיקים התארכה היו"ד במקרים אלו לוי"ו (וכן ארע בדפוסי פירוש רשב"ם שלהלן). ואכן, בחלק מכתבי היד כתוב "איזי" גם במקומות שמודפס "איזו" (מילון רע"צ מלמד, שם, הערות 32-31). בבבא מציעא ע, א מופיע בכת"י מיינכן 95 כמו בדפוס, אך בכתבי יד אחרים (כגון כת"י המבורג 165, כת"י וטיקן 115, ועוד) כתוב "איזי".

6 כגון: "אודו לי זי" ויומא ל, ב כת"י מיינכן 6; השוה להערה הבאה, "אימא לי זי גופא דעובדא היכי הוה" (כתובות עט, א כת"י לנינגרד פירקוביץ' 187; בכת"י וטיקן 113 ובכת"י וטיקן 130 כמו בדפוס "איזי", ובכת"י מיינכן 95: "איזו").

ליה, דאי לא הוה ניחא ליה היכי הוה פסיק רישיה? לכאורה המשפט "היכי הוה פסיק רישיה" תמוה, הרי יתכן ששקל בדעתו והחליט לפסוק את ראשו למרות שבאמת לא נח לו במיתתו, אך הענין דרוש לו למטרה אחרת! אלא ודאי הכוונה היא שאם האדם לא היה רוצה במיתת חברו "היכי הוה פסיק רישיה" - איך היה חותך את ראשו? לא יתכן שאדם יהרוג אדם א"כ זה מתאים לרצונו, וודאי ניחא ליה בהכי.

נמצא שלדעת הערוך בכל מקום בש"ס שמובא המשל של "פסיק רישיה" כוונת הגמ' לומר שוודאי גם ניחא ליה באיסור הנעשה, ואין הכי נמי כאשר המציאות היא שלא ניחא ליה - ר"ש יתיר את המעשה כדין דבר שאינו מתכוין שאינו פסיק רישיה.

ונבאר בסייעתא דשמיא מאמר חכמינו ו"ל (שבת כא, ב) בנר חנוכה, דפליגי, חד אמר מותר להשתמש לאורה וחד אמר אסור להשתמש לאורה, על פי משל: מלך אדיר בא לבית עני, ומדרך הטבע בבוא מלך אדיר רואין כבוד עושרו וגדולתו. והנה, העני גם כן שמח בדעתו בראותו רוב עושר המלך, מה שלא ראה לפניו כל ימיו רוב עושר כזה; והעני החכם בדעתו אינו שמח על רוב העושר שראה אצל המלך, כי יודע שאצל המלך עשירות הוא דבר קטן, רק שמחתו בזה שזכה לכך שהמלך בא להתאכסן בביתו.

כן הדבר הזה, כשהשם יתברך עושה ניסים עם בני אדם, אחד שמח בהטובה גופא מה שהשם יתברך עושה עמו ניסים, כמו העני ששמח בראות עושרו של מלך כן הוא שמח שהשם יתברך גמל איתו חסד, ואחר אינו שמח בהניסים, כי יודע שהקב"ה ברא כל העולמות והוא כל יכול לעשות, אפס שמחתו בניסים שעל ידי הנס רואה שהקב"ה מתלבש כביכול בבני אדם, מרעושה ניסים לבני אדם, על זה שמח שהמלך אדיר יתאכסן ויתלבש עצמו כביכול לבוא בבני אדם.

זה הפלוגתא, 'חד אמר מותר להשתמש לאורה' נגד זה ששמח שהשם יתברך עשה עמו נס, זה שמחת עולם הזה שהשם יתברך גמל איתו טובה, ועולם הזה ניתנה ליהנות, גלל כן אמר 'מותר להשתמש לאורה'. 'חד אמר אסור להשתמש לאורה' נגד זה ששמח בהשם יתברך עצמו שזכה שיתלבש בהירתו בבני אדם, ואינו חושב עצמו כלל שהגיע לו טובה רק מה שזכה שיתלבש השם יתברך בו. וכיון שאינו חושב עולם הזה כלל, רק למעלה מעולם הזה, ולמעלה מעולם הזה לא ניתנה ליהנות ד'עין לא ראתה אלהים זולתך' (ישעיה סד, ג) - גלל כן סובר 'אסור להשתמש לאורה'.

(קדושת לוי בראשית לחנוכה)

אָפּאָ וואַיפּה

המלה "אָפּאָ" מופיעה בכתוב זה אחת עשרה פעמים בתנ"ך (ארבע בתורה, ועוד שבע בנ"ך) ובכתוב מקוצר "אָפּאָ" ארבע פעמים נוספות בספר איוב¹⁷, ובכל הפעמים נכתבת ההברה הראשונה "אָ" ללא אָם הקריאה יו"ד ("צירי חסר"). לעומת זאת, מלת השאלה "אִיפּה" מופיעה במקרא עשר פעמים: פעם אחת בתורה ו"אִיפּה" הם רעים¹⁸; בראשית לו, טז ועוד תשע פעמים בנ"ך, ובכל עשר הופעותיה מופיעה המלה בכתוב זהה, כשההברה הראשונה "אִי" נכתבת עם אָם הקריאה יו"ד ("צירי מלא") וכן אָם הקריאה בסוף המלה היא ה' (ולעומת "וֹא" או "וֹ"). על אף שני ההבדלים בכתוב של שתי המלים "אָפּאָ" ו"אִיפּה", הן שוות צליל ("הומו-פון" בלעז), כלומר הן נהגות באופן זהה לגמרי¹⁸.

מהו היחס הסמנטי ביניהם? האם מבחינת המשמעות ישנו קשר בין המלים "אָפּאָ" ו"אִיפּה"? המפרשים שדנו בסוגיה זו, ניסו לגבש הגדרות למלים אלו על סמך כל היקרויותיהן בלשון המקרא. דא עקא, קשה להגדיר משמעות אחת קבועה של "אִיפּה" ובמיוחד של "אָפּאָ", מפני שהן נמצאות במסגרות תחביריות משתנות. זוהי כנראה הסיבה לכך שבפסוקים שונים תורגמו מלים אלו לארמית בדרכים שונות והן בתרגום אונקלוס לתורה¹⁹ והן בתרגום יונתן בן עוזיאל

בספר הכללים "מור קשישא" (ירושלים תשנ"ג, עמ' כו) מאת ר' יאיר חיים בכרך (בעל חוות יאיר), וזו לשונו: "צ"ל [דהוא] כמו אם זה, ר"ל לשון תמיהה, אם יכול להיות זה".

משפט זה מופיע בשבע סוגיות בתלמוד הבבלי: כתובות סט, א; עט, א; קד, ב; גיטין לט, ב; בבא מציעא ע, א; בבא בתרא לב, ב; נדה מב, ב. ופעם שמינית בפי רבים: "אימא לן איזי" (שבת קלח, ב). אגב, הפועל "אימא" (= "אָמור") השכיח מאוד בתלמוד הבבלי, הוא קיצורו של הפועל "אימר", הכולל את כל אותיות השורש (אמ"ר), המופיע בתרגום אונקלוס, וגם בבבלי וראה: "דיקא נמי - דקדוק לתלמוד בבלי ולתרגום אונקלוס" מאת אבא מארי, הרב יצחק פרנק, ירושלים, תש"ס, עמ' 93; 152).

יז, טו; יט, ה; שם כג, כד, כה. הפסוק היחיד בספר איוב שבו מופיעה הצורה הרגילה במקרא: "אם לא אָפּאָ מי הוא" (ט, כד) נמצא לפנינו בבבלי (בבא בתרא טז, א) בשינוי כתיב: "איפּו" (ועם י' וללא א' סופית). כמו כן, בדף הקודם שם (טו, א) חובאה התיבה 'אפּו' בפסוק באיוב (יט, כג) "מי יתן אָפּו ויִקְתְּבוּן מִלִּי" בנוסח "אפּאָ". והשווה להערה 29 להלן.

כלשון רד"ק (ספר השרשים, אף): "החלפת המלה בכתוב, אבל בקריאה היא אחת". לפי מסורת כל עדות ישראל, כשם שאין הבדל בין הגיית חולם מלא להגיית חולם חסר כך אין שום הבדל בין הגיית צירי מלא להגיית צירי חסר (להוציא מדעת קצת מהאשכנזים, חדשים מקרוב באו, המוסיפים לפעמים יו"ד עיצורית בצירי מלא, ואכמ"ל). אף ההטעמה בשתייהן צריכה להיות זהה - בהברה האחרונה ("מלרע"), אמנם, כיום נוהגים רוב דוברי העברית להבדיל בין "אָפּאָ" מלרע, לבין מלת השאלה "אִיפּה" מלעיל; מן הראוי להקפיד שבידול זה לא יחדור מלשון הדיבור אל קריאת התורה.

בבראשית כז, לג: "דִּיכִי" (מִלָּה זו מתרגמת בבראשית כד, סה ושם לו, יט את מלת הרמז "הִלָּה", כלומר "החוא", עיי"ש ברש"י שם כז, לו: "פִּעֵץ" = פִּעֵצָה, עתה, עכשיו; שם מג, יא: "הוא" שמות לג, טז: "הכא" = כאן). מפרשי ת"א דנו בכך, ראה למשל: ר' מרדכי לוונשטיין, "נפש חגר", בראשית כז, לו; מג, יא. יתכן שאונקלוס ויונתן ראו צורך לייצג בתרגומיהם את

היא נמצאת בתוך דיבור ישיר (של איש יחיד אל יחיד אחר בדרך כלל⁷), וניתן להבין את תוכן האמירה גם ללא המלה "איזי"⁸. כאמור לומדים רבים מבינים שזוהי מלת חיבה הנוספת למשפט בתור פְּנִיָּה⁹; פירוש זה מוזכר לראשונה ע"י מהרש"ל¹⁰: "יש מפרשים אוהב". ואולם, על פירוש זה הקשו כמה קושיות, אחת מהן¹¹ מבוססת על המסופר על רבה בר שילא, שברצותו לברר את פרטי הסכסוך שחובא לפניו הוא פנה אל אחד הצדדים בלשון זו: "אימא לי, איזי, גופא דעובדא היכי הוה" (כתובות קד, ב). קשה מאוד להניח שרבה הדיין יגלה יחס של חביבות וחיבה לאחד מבעלי הדין¹², ולפיכך נראה שאת המלה "איזי" אין לפרש ככינוי חיבה.

בדרך אחרת הולך הרשב"ם (בפירושו לבראשית כז, לג) הכותב על דברי יצחק אבינו "מי אָפּאָ הוא הַצֵּד צִיד": "תיקון לשון הוא, כמו 'איזי' שבתלמוד: 'אימא לי איזי', אָתְּאֹר"ש¹³ בלעז". ביאור לעז זה הוא: "ובכן, אם כן"¹⁴. אם כן, לפי הרשב"ם (וכך מקובל היום אצל חוקרי הלשון¹⁵) את המשפט "אימא לי איזי"¹⁶ אין לפרש: "אָמור לי, חביבי", אלא: "אָמור לי, איפּאָ".

7 למעט מקרה אחד שמופיע בדיבור אל רבים ("אודו לי איזי", יומא ל, ב), ומקרה נוסף בפי רבים ("אימא לן איזי", שבת קלח, ב), לפי נוסח התלמוד שבדפוס.

8 אין הבדל משמעותי (וסמנטי) בין השאלה "אימא לי, איזי, גופא דעובדא היכי הוה" (כמופיע בכתובות עט, א; קד, ב; בבא מציעא ע, א) לבין אותה שאלה ללא "איזי" (כמופיע בכתובות פו, א; בבא קמא כז, ב; חולין נא, א).

9 פנייה (Address בלעז) היא נספח למשפט, הכולל את שמו או כינויו של הנמען שאליו פונים (בד"כ מטרת הוספת הפנייה היא למשוך את תשומת לבו של הנמען).

10 חכמת שלמה לבבא מציעא ע, א. בספר הכללים "יד מלאכי" (סימן נא) מובא פירוש זה בשם ר' יוסף חזן, שראה כן ברש"י, אך אינו זוכר את מקומו. גם בשולי התלמוד במהדורות ר"ע אבן ישראל (שטיינזלץ) הובא פירוש זה בכמה מקומות בשם רש"י. ברם, כפי שכבר הועד בגיליון "יד מלאכי" ע"י ר"ף (ר' ישעיה פיק), בשום מקום לא פירש רש"י מלה זו (ויתכן שדמיון השמות גרם למישהו לייחס את הדברים לרבנו שלמה יצחקי במקום לרבי שלמה לוריא).

11 מפי ידידי האברך ר' רפאל מיוחס נ"י. קושיות נוספות על פירוש זה מובאות ע"י ר' שמואל ולדברג, דברי שמואל, סימן כ; ר' יוסף שפירא, כללי תורה, תש"ג, עמ' קמג; וד"ר יצחק אבינרי, סיני, מז, עמ' רפ.

12 ראה דרשת רבי יהודה בסנהדרין ז, ב על הכתוב בדברים א, יז: "לא תִּפְרֹוּ פְּנִים בְּפִשְׁפֹּט" - לא תכירוהו; רש"י: לא תכירוהו - אם הוא אוהבך.

13 נכתב בצרפתית עתיקה: "atores".

14 ע"פ ר"מ גלנצר בספרו "מעייני אגם" (אנטוורפן תשס"ג, עמ' קח).

15 החוקרים מאמתים את דברי הרשב"ם בעזרת הלשון הפרסית. לדעת קוהוט (ערוך השלם, ערך 'איזי, איזו'), העובדה שמלה זו מופיעה רק בתלמוד הבבלי ולא בירושלמי, מובילה אל המסקנה שדוברי הארמית בבבל שאלוה מן הפרסית. פרופ' רי"ץ אפשטיין ודקדוק ארמית בבבלי, עמ' 141; מחקרים בספרות התלמוד ובלשונות שמיות, א, עמ' 201) מציינים שגם לצורה הארוכה "איזי" (כך הוא מנקד), וגם לצורת המקוצרת "זי", יש מקבילה בשפה הפרסית. מורי וידידי, מר דוד לוק נר"ו, הציע לפרש את "איזי" כמו "אָזי" העברית ("לולא ה'... אָזי חיים בלעזנו"; תהלים קכד, ג) במובן של "כי אז", כעין המלה "אפּאָ". פירוש נוסף מצאתי

לנביאים²⁰, ולפיכך כתב רש"י על דברי יצחק אבינו שלעיל: "איפוא - לשון לעצמו הוא, משמש עם כמה דברים"²¹.

לדעת רש"י אין בידול סמנטי בין המלים, וישנה משמעות זהה ל"אפוא" ול"איפה". כשם שרש"י מפרש את מלת השאלה "איפה" כהרכבה של "איפה-פה"²², כך הוא מפרש גם את המלה "אפוא"²³. בדרך זו מפרש גם ר' אברהם אבן עזרא בכמה מקומות בפירושו למקרא²⁴. אמנם, במקום אחד (בראשית כז, לו) הוא מזכיר את הדעה²⁵ שאכן קיים הבדל סמנטי בין "אפוא" (שפירושו כמו "עתה") ל"איפה". גם רד"ק סבור שאין הבדל סמנטי בין שלוש הצורות "איפה", "אפוא" ו"אפו". לדעתו, מלה זו (משולשת הכתיבים) איננה הלחם של שתי המלים "איפה-פה" כדברי רש"י וראב"ע אלא "מלה אחת", וכך נוח יותר לפרש אותה "על עניינים משתנים": לא רק כמלת שאלה ביחס למקום²⁶, אלא גם כמלת שאלה על תכונה ומראה²⁷, וגם כתואר הפועל במשמעות "עתה"²⁸. לאור שיטת מפרשים אלו, מובנים החילופים

כל מלות הפסוק, אף שלא היה בניב הארמי שלהם מלה מקבילה ל"אפוא". לו היתה "איזו" מצויה בלשונם שמה היו מתרגמים בעזרתה את "אפוא" באופן עקבי.

20 השוה תרגומיו ל"אפוא" בשופטים ט, לח ובמל"ב י, ו תרגומיו ל"איפה" בשמ"א יט, כב; ובשמ"ב ט, ד.

21 כלומר, משמעות המלה משתנה: לפעמים (וכמו כאן - בראשית כז, לג) משמשת "אפוא" כמלת שאלה ביחס למקום (וכמו "אנה", תרכובת של "איה פה") לפעמים משמעה: עתה; ולפעמים משמעה: מי הוא. ובפסוק זה חסרה ו' החיבור: מי [ו]אפוא הוא, כלומר: מי [הוא] [אפוא] הוא. כן פרש את דברי רש"י ר' אברהם בקראט (ממגורשי ספרד, בביתאורז לפירוש רש"י "ספר הזכרון"). ועיי"ש בהמשך דברי רש"י (שלפי חלק מהנוסחאות אינם המשך פירוש זה אלא "דבר אחר") ובדברי מפרשיו (וכן ב"נפש חגר" הנ"ל). בסגנון דומה כותב רש"י על דברי יעקב אבינו "אם כן אפוא זאת עשו" (שם מג, יא): "איפוא - לשון יתר הוא, לתקון מלה בלשון עברית". והשוה ללשון רשב"ם נכדו שלעיל.

22 ראה: רש"י איוב לח, ד. בדרך דומה הורכבה מלת השאלה "היכן" בלשון חכמים. וע"ע: "לכו וראו איכה הוא" (מלכים ב' ו, יג), "איכה תרעה" ושיר השירים א, ז; תרגום יונתן בן עוזיאל לשופטים ה, יח.

23 כך פרש רש"י בבראשית כז, לג ויתכן שזהו פירוש שגוי, כאמור לעיל; שם שם לו: שם מג, יא, ובהושע יג, י.

24 ראה פירושו לבראשית ד, ט ("ומלת 'איפה' מורכבת ממלות שתיים") שם כז, לג ("מי אפוא" - מי זה ואנה הוא, שתי מלות") ולהתע יג, י.

25 בשם "יש אומרים", ואינני יודע למי כוונתי. במהדורת "הכתר" (בר אילן) השוו דעה זו לאונקלוס שנתרגם כאן "כעו" (ראה לעיל הערה 19).

26 "כמו אנה" (ספר השרשים, ערך איה) וכן כתב בפירושו לבראשית כז, לג ("מי אפוא - פירושו: מי הוא ואפוא הוא") ולישעיה יט, יב ("אִם אֶפּוֹא תִקְמִיד - כפל עניין במלות שונות") וע"ע שם מט, כא ו"איפה הם - מאיפה, כלומר: מאיזה מקום באו; או פירושו: איפה היו") ובהושע יג, י ("אִי מִלְכָּד אֶפּוֹא").

27 שופטים ה, יח: "איפה הקאנשים - מה תארים ותכונתם".

28 רד"ק מפרש כך שני פסוקים: בראשית כז, לו "ולקח אפוא - ולקח עתה" וישעיה כב, א ("מה לקח אפוא").

המרוכבים בין "איפה" ל"אפוא" בדברי חז"ל ובדברי רבותינו הראשונים²⁹, שהרי אין למלים אלו משמעויות נבדלות זו מזו³⁰.

לפי שיטה זו מובנת עוד יותר הטענה המועלית במסכת בבא בתרא (טו, א; אין זו המסקנה!) שמחברו של ספר איוב אשר השתמש במלה "אפו", חי בתקופתו של יוסף אשר השתמש אף הוא במלה "איפה"³¹:

"משה כתב... איוב. מסייעא ליה לר' לוי בר לחמא, דא"ר לוי בר לחמא: איוב בימי משה היה, כתיב הכא: מי יתן אפוא ויכתבון מלי³², וכתוב התם: ובמה

29 בספרא (בהר פרשה ג, ד) הובא הפסוק "ואיפה ישרים נקדו" (איוב ד, ז) בנוסח "ואיפוא". כיו"ב, הובא בתלמוד הבבלי (שבת נה, א) הכתוב בשמ"ב ט, ד ובו מלת השאלה "איפה" (וכן הוא בספרים דידן) בנוסח "איפוא". אמנם, יתכן שחילופי כתיב אלו אין מקורם בחז"ל אלא בטעות המעתיקים (ואכן, כתיב היד של התלמוד הבבלי בשבת נה, א מצטיים את המלה "איפה" ככתוב, ועל כן נראה שמקור זה שובש ע"י המדפיסים). רש"י עצמו מחליף לפעמים "איפה" ב"אפוא": רש"י מסביר את המלה הארמית "לייא" כך: "כנגד איפוא... להיכן" (וסוטה מד, א ד"ה כלפי לייא; וכן בכתובות טו, א ד"ה וקשיא לן), ובפירושו לסנהדרין (מט, א ד"ה בור) הוא מצטט את הכתוב בשמ"א כז, טז "קא אה אי חגית הקלד ואת צפחת המים" - בשינוי גדול: "ראו נא איפוא חגית המלך ואיה צפחת המים". חילופי כתיב כיוצא באלו ניתן למצוא במקורות נוספים, ראשונים ואחרונים (וכגון: שו"ת הראב"ד סימן קצד; שו"ת יכין ובוועז ח"ב סימן נ).

30 יש המתעלמים משיטת מפרשי המקרא הנ"ל (ורש"י, ראב"ע ורד"ק), ומאשימים את המאחדים "איפה" ו"אפוא" בשיבוש הלשון (השוה לחלן הערה 62). כך כותב ד"ר יצחק אבינרי (יד הלשון, תל אביב תשכ"ה, עמ' 30): "דברים טועים וכתובים 'איפה' בשעה שכוונתם ל'אפוא'... על המשתבשים לכתוב 'איפה' במקום 'אפוא' אני קורא מקרא שכתוב (דברים כה, יד) לא יתקן לך בבינתך איפה ואיפה - אלא 'איפה' ו'אפוא'... טעושת התחומים בין 'איפה' ל'אפוא' ישן נושן הוא, ואף חז"ל לא נזהרו בזה". אולם "חוסר הזהירות" שהוא מייחס לחז"ל, יתכן שאינו אלא שיבוש מאוחר שחל במסירת דברי חז"ל עלי ספר (כמודגם בהערה הקודמת).

31 יש לציין כי ביסודו של דיון זה (וגם במקומות נוספים בדברי חז"ל) מונחת ההנחה שציטוטי האישים המובאים במקרא נאמרו במציאות בדיוק כפי שהם מוצגים בכתוב: "דיבורים - כהווייתן היו". אמנם, לפי הפשט, יתכן שלשון הדובר סוגגנה על ידי נותן התורה ללשון בני האדם שבזמן מתן תורה, ואין לתפוס ציטוטים של אישים במקרא באופן מילולי (השוה לדברי ר"א אבן עזרא לשמות כ, א: "ומי הוא שאין לו לב שיחשוב כי הטעם אינו שנה בעבור שני המלות"); כשם ששיחותיו של יוסף עם אחיו בהיות הקלף קניותם שוכתבו לעברית, כך יתכן שגם המלים "אפוא" ו"איפה" הורגתם ולידתם בלשונו של נותן התורה, והם אינם משקפים את לשונם של יוסף, יצחק, ויעקב (וחזרנו, אפוא, לשיטת ר' לוי בר לחמא, שאיוב בימי משה היה).

32 איוב יט, כג (ראה לעיל הערה 17). אם דברי ר' לוי בר לחמא מתבססים רק על הדמיון בסגנונם הלשוני של איוב ומשה רבינו (ראה: תורה תמימה לשמות לג, טז), צ"ע מדוע הוא ציין דוקא פסוק זה באיוב, ולא את שלושת הקודמים לו (איוב ט, כד; יז, טו; יט, ז). יתכן שר' לוי שבא ללמוד על זמן כתיבת הספר, הוכיח דוקא מפסוק זה כי בו נסמכה המלה "אפוא" ל"יקתבון מלי" (וראה מהרש"א בחידושי אגדות על אתר ובנוסח פירושו שבעין יעקב).

מסביר שמטרת הלכה זו שלא תראה הוי"ו האחרונה כיו"ד, כי כך תתקבל המלה "וכדי", ותוצר משמעות שונה לגמרי למשפט זה: "כלומר, ב'לא כלום', באין ספר, כמו 'כדי נסבה', וכמו 'ואמרי לה כדי' שם חכם". מנוסח זה של פירוש רש"י, המופיע בדפוס, משתמע ש"כדי" הוא שמו הפרטי של אחד האמוראים⁴³. באופן דומה היה מי שהציע ש"כדי" הוא כינוי, המקביל ל"קדי" (קאצ'ו) בלשון הערבית⁴⁴.
על הנחה זו יש לתמונה: אם אכן פירוש 'כדי' הוא שם ואו כינוי של חכם, הכיזב לא מצאנו בשום מקום שם זה בפני עצמו וכגון: "אמר כדי" אלא תמיד (כאמור, 11 פעמים) בביטוי "ואמרי לה כדי"?
מעבר לפלא זה, מוכיח הרב חיד"א שאי אפשר לייחס פירוש כזה לרש"י. וזו לשונו (בספרו "פתח עינים" על אתר⁴⁵):

"...הלשון מוכיח דזה שכתוב בפירוש 'שם חכם' אינו מרש"י... ואי גם מרש"י שם חכם' הוא מרש"י, הול"ל 'כמו כדי נסבה, אי נמי⁴⁶ משמע שם חכם כמו ואמרי לה כדי... אבל השתא דקאמר 'כמו כדי נסבה' וכמו ואמרי לה כדי' - מוכח... דרוח אחד להם ופירושן שוה: בולא כלום. וא"כ ודאי 'שם חכם' כתבו מי שאינו חכם, ואינו מרש"י..."

כשר, חומש תורה שלמה, כרך כד, קנד, יא; שו"ת מהרי"ף סימן פה מאת ר' יעקב פראג'י מהמה, שנפטר במצרים בשנת ת"צ. רש"י בפירושו לערובין ונג, ב) מפרש: "וכדו - משמע עכשיו". ואכן, המלה "עכשיו" (שנוצרה בעברית של חז"ל מן "עד כשהוא") מקבילה לצירוף הארמי "עד כדון" (שנוצר מן "עד כד הוא"). ראה דברי מורי פרו' משה בר אשר, מחקרים בלשון חכמים, תשס"ט, א, עמ' 35.

43 כך מסבירים כמה מהאחרונים, ראה: מהרש"ל, חכמת שלמה, ב"מ ב, א; חולין עג, א. מדברי ר' אברהם זפות (ספר יוחסין; להלן הערה 53) ניתן להסיק שכבר בזמנו, שני דורות לפני מהרש"ל, היו ש"השתבשו" לפרש כן, על סמך נוסח מוטעה בפירוש רש"י בריש בבא מציעא ורשימת אחרונים נוספים המזכירים חסבר זה מובאת בהערה 33 במאמרו של ר' מרדכי חכהן פרידמן "הביטוי 'ואמרי לה כדי' שמייחסים לרש"י - גלגולה של טעות", בתוך: "מנחת הקיץ", ה', תשס"א, עמ' רמה-שא. וע"ע בדברי ר' דוד לאבל בתוך: "צפונות", טז, תמוז תשנ"ב, עמ' נט-ס, ובהקדמת ר' מאיר מאוז לשו"ת איש מצליח ח"ג, תשס"ו, עמ' 11.

44 רי"ף מרגליות, כמובא ע"י שד"ל במאמרו ב"המגיד", כ"א אב תרכ"ד (ופניני שד"ל, עמ' 305). את ביקורתו על הצעה זו חותם שד"ל בפסקה זו: "והנה יבינו המשכילים כי להבנת לשון המקרא ולשון המשנה ולשון התלמוד צריך חיפוש וחקירה ודקדוק (אנאליזיס) בספרים ההם ובדרכי לשונם, וחקירה עמוקה ומדוקדקת בדבור האנושי בכלל... ועל הכל צריך סברה ישרה, הנקנית ע"י אהבת האמת... מתוך בלא חפזון... ובלי תשוקה למצוא חן בעיני בור'. אבל למד לשון ישמעאל וזולתה מהודו ועד כוש - יועיל פעם אחת, וזיקק מאה פעמים".

45 זוהי "משנה אחרונה" של החיד"א (וכיו"ב נביא מדבריו בהערה 54. בתחילה סבר כמהרש"ל הנ"ל, ראה למשל ב"שם הגדולים", קונטרס אחרון, אות כ, ד).

46 כעין זה הגיה מהרש"ל (חכמת שלמה על אתר, מהדורת עוז והדר, ע"פ דפוס ראשון). הגהה זו מופיעה בגיליון התלמוד במהדורות הנפוצות, אך ללא ציון מקורה.

העובדה שרש"י מזכיר בנשימה אחת⁴⁷ את הביטוי "ואמרי לה כדי" יחד עם הביטוי "כדי נסבה"⁴⁸, מלמדת שפירוש "כדי" בשני הביטויים זהה. הביטוי האחרון נתבאר ע"י רש"י בסוטה ויט, ב): "כדי נסבה - שלא לצורך". מלה זו מוכרת גם מביטויים נוספים בתלמוד⁴⁹, וכיום משמש הביטוי "לא בכדי" במשמעות: לא לחנם⁵⁰.

לפיכך, קרוב לוודאי שרש"י סבר ש"כדי" פירושו בחנם, בקטם, לשווא, בלי כלום, גם בביטוי "ואמרי לה כדי", ומשמעות הביטוי היא שיש מוסרים מאמר זה⁵¹ בלא שם אומרו. ואכן בכתבי היד של פירוש רש"י כאן⁵² כתוב: "וכמו ואמרי לה כדי, בלא חכם", וכיוצא בזה צוטט בספר יוחסין לר' אברהם זפות (ממגורשי ספרד): "בלא שם חכם"⁵³. הוכחה חותכת לכך שזו דעת רש"י נמצאת בתשובת רש"י עצמו (סימן כד):

47 הביטוי "בנשימה אחת" מופיע בשלוש סוגיות הלכתיות בתלמוד הבבלי (מגילה טז, ב; חולין כה, ב; כריתות כ, א), ותמיד במובן המוחשי, ולא כשימוש המושאל בעברית החדשה (וכמו בשו"ת עטרת פז ח"א, כרך א - או"ח, הערות סימן ח הערה א), הדומה לביטוי הארמי "בחדא מחתא" (ורבים סבורים שהביטוי המקובל "במכה אחת" הוא תרגומו של "בחדא מחתא" גם מבחינה מילולית, השווה לתרגום אונקלוס ל"מכות האֶרֶץ" בדברים כט, כא: "מקתא דארעא"; ברם בכל ארבעת המקומות בתלמוד הבבלי שהביטוי מוזכר [בדרכות כד, א; שבת קמח, א; פסחים מב, א; חולין נח, ב] מפרש רש"י ש"מקיתא" היא "אריגה", ובפירושו לחולין הוא אף מרחיב ומסתייע בתרגום אונקלוס ל"מַעֲשֵׂה אֶרֶץ" [שמות כח, לב]: "בחדא מחיתא מחתינחו - וכי באריגה אחת ארגתם לכולם? לשון 'עובד מקי' דתיקון דבור קרו לו אינשי 'אריגה', שמסדר את דבריו").

48 פועל זה בדיוק מובא בתרגום אונקלוס לפועל "לִקְחָהּ" ודברים כ, ז, במשמע מוחשי. בביטוי תלמודי זה משמעו לקיחת דיבורים, כלומר ציטוט מלים ואזכור פרטים. ניקוד הפועל הארמי שונה מעט מניקוד מקבילו העברי: נִסְבָּה או נִסְבָּה.

49 "כִּכְרָה בכדי" (סנהדרין ד, א [רש"י: "בלא כלום"]; זבחים לז, ב [רש"י: "בלא מתן דמים"]); "מילי דכדי" (סנהדרין כט, ב [רש"י: "דברים של חנם... דברי רוח"]; ולפי רש"י וכתבי יד גם בבכורות ח, ב [רש"י: "דברי רוח; לישנא אחרינא: מילי דכזיב - דברי כזב"]); גזרונה של המלה אינו ברור: יתכן שהיא התקצרה מהמלה "כִּכְרָה" (= כמות שהיא, ללא תוספות); ויתכן ש"כדי" התקצרה מהמלה "כִּדְיב" (= קִזָּב). ראה רש"י בבכורות וכתבי יד שם; שד"ל (חנ"ל בהערה 44; פרו' רי"ן אפשטיין ודקדוק ארמית בבליית, עמ' 57; 140; פרו' שלמה מורג וד"ר יחיאל קארה (ארמית בבליית במסורת תימן, עדה ולשון כד, תשס"ב, עמ' 333). גם בניקוד המלה נחלקו הדעות, כנ"ל בהערה 39.

50 אלא בגלל סיבה טובה מאוד. ביטוי זה החל לשמש כבר בלשון הראשונים, כדוגמת לשון הרשב"א בחידושיו לגדרים ג, ב.

51 בשלוש סוגיות (יומא מד, א; עב, ב; מנחות נח, ב) מדובר בקושיה, ובשאר שמונה הסוגיות - בתירוץ.

52 כ"ה בכל כתבי היד במכון לתצלומי כתבי יד בספריה הלאומית.

53 ספר יוחסין, מהדורת פיליפובסקי, ערך כדי. יתכן שלפניו עמד הנוסח "בלא שום חכם" שבדפוס פארה (שנדרס בפורטוגל בתקופת גירוש ספרד ע"פ כתבי יד ספרדיים) כמובא ע"י ח"י דימיטרובסקי ב"שרידי בבלי" (ניו יורק תשל"ט, עמ' 92-93 ועמ' 344). את הנוסח "בלא

"למידה זו למדנו למעלה, ואיתמר 'כדי', ולא הוזכר בה שם חכם... עמדנו על מידה זו מתלמידי בני הישיבה מסדרי הגמרא, ולא הוזכר בה איש, הלכך קדי ליה מן דבתרביצא".

בדרך זו פירשו גם קדמונים אחרים: רב שרירא גאון באגרתו⁵⁴, רבינו חננאל בפירוש המיוחס לו להוריות י, ב ("ואמרי לה כדי - בלא חכם אחר"), וכן מובא בשם הרמב"ם ("ואמרי לה כדי - שלא נזכר בו שם חכם")⁵⁵, ובפירוש רבינו אליקים ליומא (מוד, א⁵⁶, עב, ב) ובחידושי הריטב"א (גיטין פה, ב⁵⁷). וכך כותב ר' ישועה בן

שום חכם" אפשר לפרש כמו נוסח ספר יוחסין "בלא שם חכם", או "בלא אף חכם" ועל הפירושים השונים של "שום" ראה במילוניו של אמר"ל, שזמין במרשתת ב"פורטל הדף היומי": <http://www.daf-yomi.com/content.aspx?Page=26>. בדפוסי איטליה הראשונים (שוניצ'נו וונציה) נדפס: "ואמרי לה כדי - חכם". נוסח תמורה זה הוגה ע"י ר' דוד הכהן מאובן (תלמיד המהרש"ל) בספרו "מגדל דוד" כד: "ואמרי לה כדי - חכם", ובמהותו דומה לנוסחאות המדויקות הנ"ל. אך מהרש"ל רבו הבין שיש כאן פירוש אחר וכן"ל בהערה 43, וככה"ל על פי דבריו הוגה בדפוסים המאוחרים (וכבר בדפוס אמסטרדם ת"ז): "ואמרי לה כדי - שם חכם". ר' מ"ה פרידמן (לעיל הערה 43) משער שהנוסח שיצא מתחת ידי רש"י הסתיים במובאה "ויכמו ואמרי לה כדי", בלא שום תוספת (וכלשון הריטב"א שלהלן הערה 55, ובמהלך הדורות נוספו בשולי פירוש הערות הבהרה שונות שהשתרבו לתוך נוסח פירוש, ולכן מצויים כאן נוסחאות רבות.

מדברי רש"י ושאר הראשונים שלהלן משמע שמוסרים אותה "כדי" היא שמועה הנשנית באופן אנונימי, שלא ידועה זהות האומרה. ברם, מדברי רש"י (ויתכן שזו גם כוונת ר' אליקים שלהלן) משמע שזוהי שמועה שנאמרת בסתם, מפני שהיא מוסכמת על כל החכמים! כידוע, נוסח אגרת רש"י מרובת נוסחאות. בנוסח הצרפתי של האגרת (מהדורת לוי, עמ' 66; מהדורת מצגר, עמ' 60; מהדורת נאובאואר, אוקספורד תרנ"ג, עמ' 24) נאמר "היכא דכולהו רבנן קאמרי חדא מילתא, אמרין לה כדי", עכ"ל. קביעה זו, ניתן לפרשה בשני כיוונים: יתכן שר"ל ששמועה זו היא כ"סתם משנה", שהלכה כמותה, ויתכן שהיא כמו "שיטה", שכמה וכמה חכמים "אמרו דבר אחד", ואין הלכה כמוהו וכן כתב רש"י הילמן, בספר אור הישר עמ' סג, עמ"ס חולין נח, ב). ברם, בנוסח הספרדי של אגרת רש"י (מהדורת לוי, שם; מהדורת היימאן, לונדון עת"ר, עמ' 56) משפט זה הוא המשך של הקטע הקודם, הדן בדברי התלמוד הבבלי (חולין יח, ב) "אנא מרב יהודה גמירנא, דאפילו ספיקי דגברי גריס, דאמר רב יהודה אמר ר' ירמיה בר אבא, ספק משמיה דרב, ספק משמיה דשמואל" וכאן נוסף: "ספק דכולהו רבנן, קא אמרינן: אמרי לה כדי", עכ"ל. גם מנוסח זה משמע שזוהי שמועה שנאמרת בשם כל החכמים, אך קשה להסיק מכאן שאין הלכה כן.

כ"כ הרב חיד"א ויעיד און - עין זוכר, מערכת כ אות ח) שמצא בספר ישן כתב יד שני פרקים מהקדמת רמב"ם לפירוש המשנה שלא נדפסו, והם ביאור מילות חמורות שבתלמוד.

זו לשונו: "סתם בלא גברי, ענין מתיבי". יתכן שבדפוסו ענין זה למונח "מתיבי" (= משיבים, מקשים "העולם", כוונתו לומר ששני מונחים אלו מתייחסים לכלל הלומדים ולא לאישיות מסוימת (לעומת "מתיב ר' פלוני" וכן "אמר ר' פלוני").

חידושי הריטב"א מכתב יד, מהדורת מוסד הרב קוק (וכ"ה במהדורת מכון אופק של "חידושי הרמ"ה ושיטות הקדמונים"): "דמשמע וכדי - כלומר ריקס אני משלח באין ספר, כדאמרינן [כדי נסבה, 'ואמרי לה כדי, ו'מילי דכדי'".

יוסף הלוי, בעל הליכות עולם⁵⁸: "כל היכא דאיתמר 'אמר פלוני ואמרי לה כדי', רוצה לומר: איכא מאן דאמר להא מילתא בלא גברי אלא סתמא קאמר לה, ו'כדי' לשון חנם, כמו 'לא שדי איניש זוזי בכדי'⁵⁹, וכן 'כדי נסבה'⁶⁰."

סיכום

שתי המלים התלמודיות אשר נדונו במאמר זה, לא שפר חלקן. רבנו שלמה יצחקי בפירושו על אתר אינו מפרשן, אך יש המוסרים בשמו ש"כדי" הוא שמו של אדם מסוים ו"איזי" הוא כינוי של חיבה. ברם, בשני המקרים נראה שרש"י הבין אחרת: לגבי "איזי" אומר נכדו של רש"י במפורש שהיא מלה שנועדת "לתקן" את הלשון, כמו "אפוא" העברית (= "אם כן"), ובענין "כדי" נפגעו דברי רש"י משגיאות המדפיסים, אך אין ספק כי רש"י (בדומה לשאר רבותינו הראשונים) מפרש שמשמעות הביטוי "ואמרי לה כדי" היא שיש מוסרים תירוץ זה או קושיה זו בלא שם אומרם. מי שאכן מפרש מלים אלו כשם או ככינוי הוא רבינו שלמה לוריא, המהרש"ל. מלבד היותו ראש ישיבה בלובלין ומחשובי פוסקי ההלכה בפולין לפני כחמש מאות שנה (נפטר בשנת של"ד) היה גם חכם גדול בחכמת הלשון⁶¹, אך כאמור בשני מקרים אלו דבריו צריכים עיון⁶².

עמדנו אפוא על כך שמשמעותה התלמודית של המילה "איזי" שונה ממשמעותה בספרות השו"ת בדורות האחרונים, וכן שבנוגע להבחנה הסמנטית (ותמקובלת היום) בין "אפוא" ל"איפא" אין הסכמה בקרב מפרשי המקרא בתקופת הראשונים, ושהבדול ביניהם מבחינת החטעמה אינו קיים אלא בעברית החדשה. המודעות לפער הקיים בין לשון הקדמונים ללשון האחרונים, ולעובדה שלפעמים ביאורן (או הגייתן) של מלים משתנה מדור לדור, נחוצה מאוד ללומדי התורה. התעלמות משינויים אלה עלולה להטעות בהבנת לשון התנ"ך ודברי חז"ל, במיוחד כאשר מקישים עליהם מן המורגל בלשוננו.

58 שער ב, פרק א (ירושלים, תשנ"ה, עמ' כו).

59 = "אין אדם משליך כספו סתם" (כתובות לו, ב ועוד).

60 תיבה זו אף נכללה ברשימתו האלפביתית של הרב ראובן מרגליות בספר לחקר שמות וכינויים בתלמוד, ירושלים תשמ"ט, פרק ג, סעיף כז, עמ' כד, תחת הכותרת "כדווי שם".

61 את בן דורו, הרמ"א, מוכיח מהרש"ל על חוסר עיונו בחכמת הדקדוק (ראה שו"ת הרמ"א סימן ו), ולדעתו, אחד הדברים הנחוצים לת"ח הוא לכתוב בצחות לשון נאה ויס של שלמה, חולין, פרק א ס' טו. אגב, לדעת ר' מ"ה פרידמן, מהרש"ל חזר בו מפירושו ל"כדי" וראה בהערות 7, 97 במאמרו הנ"ל בהערה 43. וע"ע במאמרו של ר"ל קלירס ב'המעין' תמוז תשס"ט [מס, ד] עמ' 85 ואילך על ארון הספרים של המהרש"ל.

62 וכבר כתב הגר"מ פיינשטיין זצ"ל על כגון זה (שו"ת אגרות משה יו"ד ח"ג סימן פח): "אדרבה, זהו כבודו אשר מזכירים שיטתו בד"ת ומעיינים בדבריו אף שהמסקנא דחכם המעיין הוא שלא כדבריו... אבל ודאי צריך להזכיר בדרך ארץ". עיי"ש בכל דבריו.